

ՀՄԱՅԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

«ԴԱՇՏՆ ԱՐՏԱԶՈՒ»՝ ԱՎԱՐԱՅՐԻ ԺԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՏԵՂԸ

Հայ պատմաբաններին վաղուց ի վեր հետաքրքրել է այն հարցը, թե որտեղ է տեղի ունեցել Ավարայրի ճակատամարտը: Առաջին փորձն այդ ուղղությամբ կատարել են Վենետիկի Մխիթարյանները՝ 1751 թ.: Դրանից հետո երևան եկան մի շարք հեղինակներ իրենց տեսակետներով: Այդ հեղինակներին կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի ներկայացուցիչները (Վենետիկի Մխիթարյանները՝ Դ. Ալիշանի հետ միասին, Հ. Մանանդյանը, Հ. Ասատրյանը, Ս. Երեմյանը, Կ. Բասմաջյանը) Ավարայրի դաշտի տեղադրության հիմքում դնում են Մակու գետի ավազանը: Երկրորդ խմբի ներկայացուցիչները հակված են Ավարայրի դաշտը տեղադրել Ակ-չայի գետի ձախ վտակի ավազանում: Այդ տեսակետը բաժանում են Կ. Կոստանյանցը, Գ. Ծիրմազանյանը, Ե. Տեր-Մինասյանը, Հ. Հարությունյանը:

1967 թ. երկրորդ խմբի ներկայացուցիչների կարծիքներն ամփոփել էր Հ. Աղաբեկյանը, որն առկա պատմական նյութի և հին շրջանի ռազմական արվեստի տվյալների վերլուծության հիման վրա փորձեց Ավարայրի դաշտը տեղադրել Կարազիադիների հարթավայրի մոտ¹: Այդ փորձը մնաց չհիմնավորված, քանի որ մա Ավարայրի դաշտն ըստ էության փնտրել էր բուն Արտազի սահմաններից դուրս²:

Առաջին խմբի ներկայացուցիչներն Արտազի սահմանները որոշելիս հենվում են Մովսես Խորենացու, Ամանիա Ծիրակացու, Թովմա Արծրունու, Վարդան Արևելցու և ուրիշների վկայությունների վրա: Հայ պատմիչների տվյալները հաստատում են, որ Արտազն ընկած էր Մասիսներից հարավ-արևելք: Հյուսիս-արևմուտքում այն սահմանակցում էր Կոգովիտին, արևելքում՝ մերձարաքսյան ցածրավայրին, իսկ հարավում՝ Ծոարշ (Ծուարշ-ոտ) գավառին:

Հ. Աղաբեկյանն անտեսել է հայ պատմիչներից շատերի վկայությունները: Նա հաշվի չի առել մաս Կոգովիտ-Խոյ ճանապարհն Արտազ գավառի արևմտյան մասով ընկած լինելու Հ. Մանանդյանի տեսակետը: Ինչպես երևում է Հ. Մանանդյանի բերած տեղեկություններից, Արտազը, ձգվելով դեպի Մակու գետի ավազան, չէր կարող հարավ-արևելյան ուղղությամբ շատ հեռու տարածվել: Նա Հեր ու Զարեվանդ (այժմյան Խոյ) գավառից բաժանվում էր բավականին ընդարձակ միջանցքով:

¹ Агабекян Т. О., К вопросу о месте Аварайрского сражения, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, № 4:

² Մարտիրոսյան Հ., Ավարայրի ճակատամարտի տեղը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1988, № 6:

Մովսես Խորենացու մոտ եղած փաստերը գալիս են հաստատելու առաջին խմբի հեղինակների կարծիքը: Այդ փաստերը կապված են Անակի՝ Պարսկաստանից Հայաստան գալու հայտնի տեղեկությունների հետ: Ըստ Մովսես Խորենացու, Անակը կանգ առավ «Արտազի դաշտում», մրա «օթևանը» գտնվեց սուրբ առաքյալի (խոսքը Ս. Թադեոսի մասին է- Հ. Մ.) գերեզմանի մոտ:

Եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ Ս. Թադեոսի վանքը գտնվում է Մակու գետի ձախ կողմում, ապա պարզ է դառնում, որ Արտազի դաշտը պիտի ընկած լինի գավառի արևմտյան կողմում:

Նույն փաստը հաստատում է նաև Արտաշատ-Խոյ (Կոգովիտով անցնող) ճանապարհի ընտրությունը հայկական գործերի հրամանատարության կողմից Ավարայրի ճակատամարտի նախաշեմին: Այդ ընտրությունը հիմնավորված էր այն բանով, որ հայկական գործերը գործ ունեին արևելյան հզորագույն պետության բանակի հետ: Այստեղից երևում է, որ մրանց հրամանատարության գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ՝ հենվելով հայերի ազատաշունչ ոգու վրա, պարսկական բանակին առաջին ճակատամարտում շոշափելի կորուստներ պատճառելը, իսկ այնուհետև պատերազմը պարտիզանական մեթոդներով շարունակելը: Այդ առումով հարկ է ենթադրել, որ իբրև հավաքի և, ամենայն հավանականությամբ, ճակատամարտի վայրն էր ընտրվել Արտազի այն մասը, որի թիկունքում Կոգովիտի լեռնային զանգվածներն էին, ուր կարելի էր մահաճեղձ՝ պարտիզանական հարվածներ տալու և մարտեր մղելու համար:

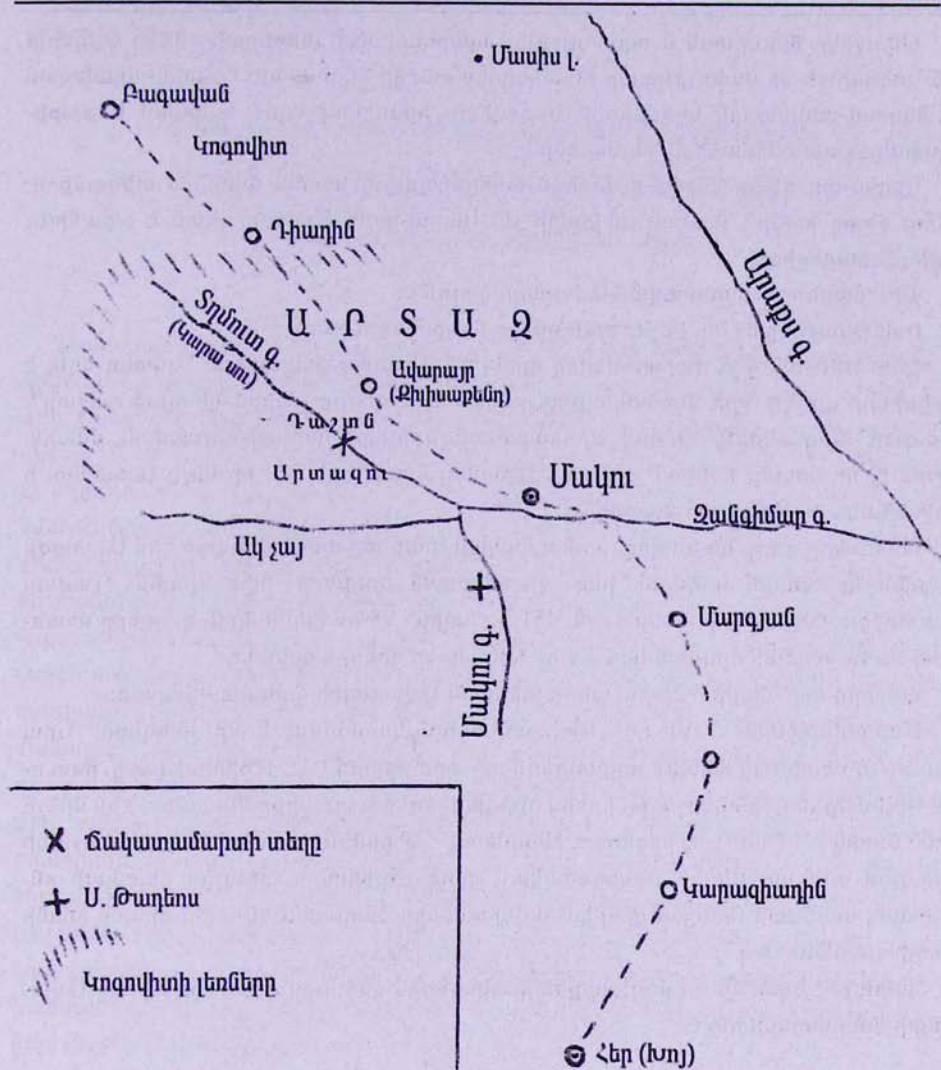
Արտազ գավառի այդ մասում այժմ գտնվում է մի տեղանք, որը կոչվում է Օվաջիկ (թուրքերեն՝ «դաշտավայր», «փոքրիկ դաշտ»): Ըստ պարսկական աղբյուրների³, վարչական առումով Օվաջիկը մահալ է, որը մտնում է Մակուի մարզի (հիմ Արտազ) մեջ: Նրա երկարությունը շուրջ 24 կմ է, իսկ լայնությունը՝ 12 կմ: Մարզով հոսում են երկու գետեր՝ Կարա-սու (Սև գետ) և Ակ-չայ (Սպիտակ գետ, նույնանուն է Կոտուր գետի ձախ վտակի հետ): Կարա-սուն հոսում է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ: Ակ-չայը սկիզբ առնելով արևմուտքում ընկած ձյունապատ գագաթներից՝ խմելու ջրի աղբյուր է ծառայում տեղի բնակչության համար: Այն չափերով համեմատաբար փոքր է: Երկու գետերն էլ թափվում են Մակու գետը:

Ակ-չայը և Մակու-գետի ակունքները կազմում են Մակու մարզի հարավային սահմանը:

Մարզի արևելյան սահմանն է հանդիսանում Մակու-Կոգովիտ ճանապարհը, որը Իրան-Փոքր Ասիա մայրուղու, այսպես ասած, «արտազյան» հատվածն է:

Այդ ճանապարհի վրա, 39 կմ Մակուից դեպի հյուսիս, գտնվում է Քիլիսաքենդ («եկեղեցական գյուղ») անունով մի բնակավայր: Սա Օվաջիկ մահալի կենտրոնն է:

³ Ֆարֆանդ-ե ջոգրաֆյա-ե Իրան (Իրանի աշխարհագրական բառարան), հ. 4 (Ազերբայջան), Թեհրան, Իրանական բանակի հրատարակություն, 1330/1951-1952 թ., էջ 52, 426, 481-482;

Օվաջիկը հյուսիսում և արևմուտքում պարսաված է լեռներով, որոնք կազմում են Կոգովիտի մի մասը: Սրանք հատկապես բարձր են մահալի հյուսիս-արևմտյան և հարավ-արևմտյան կողմերում: Կոգովիտի հյուսիսով այժմ անցնում է թուրք-պարսկական սահմանի մի հատվածը:

Կարա-սու գետը սկիզբ է առնում ճահիճներից և հոսում ճահճոտ տեղանքով: Նրա ջուրը խմելու համար պիտանի չէ: Կարա-սուն՝ Տղմուտ գետն է («ճահիճ», «տիղմ» բառերից):

Քիլիսաքենդը պատմական Ավարայր գյուղն է:

Իսկ Օվաջիկը ոչ այլ ինչ է, քան «դաշտն Արտազո»-ն:

Ըստ Եղիշեի, այդ դաշտավայրը գտնվել է Արտազ գավառում: Այնտեղ եղել է Ավարայր գյուղը, որի մերձակայքում ընկած էր Տղմուտ գետով կիսված դաշտը⁴: Ղազար Փարպեցին, գրելով պարսկական զորքերի առաջխաղացման մասին, նշում է, որ նրանք հասան «գաւառն Արտազ, հուպ ի գետղն, որ կոչի Աւարայր, ի շրջափակ տեղի Տղմուտ դաշտին»⁵:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայկական զորքերը տեղավորված էին Արտազի հյուսիս-արևմտյան կողմում, իսկ պարսկական զորքերը՝ հարավային: Ղազար Փարպեցու տվյալների համաձայն, 451 թ. մայիսի 25-ին հայկական զորքերը մոտեցան Տղմուտ գետի հյուսիսային ափին և ճամբար դրեցին այնտեղ:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 26-ին, տեղի ունեցավ Ավարայրի ճակատամարտը:

Մոտավորապես V-VI դդ. Քիլիսաքենդում կառուցվել է մի եկեղեցի: Նրա հնության մասին են խոսում այն տվյալները, որը բերում է Ա. Թոխմախյանը, ըստ որի Քիլիսաքենդի բնակիչները իրենց գյուղի եկեղեցու տարիքը հասցնում էին մինչև 1500 տարվա⁶: Իսկ Վ. Միհրակու խոսքերով՝ «Մակվին հարևան Փոքր Ավաջուկի մարզում Քիլիսա-Քենդի («եկեղեցական գյուղ») գլխավոր գյուղում հիանալի ընդարձակ տաճարի (տաշած քարից) ավերակները ծառայում են այժմ որպես խանի խոտի պահեստ...»⁷:

Կարելի է կարծել, որ Քիլիսաքենդի եկեղեցին կառուցվել է ի հիշատակ Ավարայրի ճակատամարտի:

⁴ Եղիշե վարդապետի վառն վարդապետի Հայոց պատերազմին, Երուսաղեմ, 1865:

⁵ Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 163:

⁶ Թոխմախյան Ա., Մասին լեռների հարապահման ստորոտներ, Ա մաս, 1882, էջ 52:

⁷ Минорский В. М., Древности Маку. «Восточный сборник», Петроград, 1916, стр. 52.